

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه قم

مرکز تربیت مدرس

پایان نامه دکتری (P.H.D) رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی اخبار علاجیه

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر غلامحسین اعرابی

استادان مشاور:

دکتر محمدحسین حشمت پور

حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی دیاری

نگارنده:

مهدی تقی زاده طبری

خرداد ۱۳۸۸

تقدیر و تشکر:

در اینجا شایسته است از استاد محترم راهنما جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر غلامحسین اعرابی، و استادان محترم مشاور جناب دکتر محمدحسین حشمت‌پور، و جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی دیاری قدردانی و تشکر نمایم. همچنین، از استادان ارجمند جناب حجة الاسلام و المسلمین سید محمود مددی، و جناب حجة الاسلام و المسلمین محمد جواد سید شیرازی کمال تشکر و امتنان را دارم. امید است این اثر ناچیز، مورد تأیید ایزد مَنان قرار گرفته و نویسنده در تدوین آن ماجور باشد.

مهدی تقی‌زاده طبری، قم ۸۷/۳/۴

چکیده

بی‌تردید، حدیث، مهم‌ترین منبع برای استنباط احکام شرعی پس از قرآن کریم است. با این حال، پاره‌ای از روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) - به دلایلی - با یکدیگر ناهمگون بوده و تنافی شدیدی میان آنها حکمفرماست. چگونگی برخورد با این گونه روایات در «اخبار علاجیه» بیان شده است. رساله حاضر، عهده‌دار تحقیق پیرامون این اخبار می‌باشد.

گفتنی است که اخبار علاج نیز به نوبه خود، دچار ناسازگاری درونی بوده و با یکدیگر اختلاف دارند. زیرا راه حل‌های مندرج در آن عبارتند از: تخییر، به معنای جواز عمل به هر یک از دو متعارض؛ توقّف، به معنای جایز نبودن عمل به هیچ یک از دو متعارض؛ ترجیح، به معنای وجوب عمل به خبر راجح. اخبار ترجیح نیز در تعیین مرجّح، و ترتیب میان مرجّحات، مختلف‌اند. از اینرو، فقه الحدیث، جمع دلالتی و رفع اختلاف این اخبار، از اهداف اصلی تدوین رساله بشمار می‌آید.

در این راستا، نخست، اخبار تخییر مورد بررسی سندی و دلالتی قرار گرفته‌اند و پس از احراز تمامیت آن، ناتمامی اخبار توقّف در معارضه با آن، به اثبات رسیده است. در نهایت، به بررسی اخبار ترجیح پرداخته و از مرجّحات مطرح در آن، به گونه‌های مناسب، پاسخ داده شده است.

از نگاه نگارنده، بیشتر اخبار ترجیح، در صدد تمییز میان حجّت و غیر حجّت بوده و ارتباطی به مبحث تعارض میان روایات واجد شرایط ندارند؛ برخی اخبار نیز مانند روایات ترجیح به تاخیر در صدور، به عصر حضور ائمه (علیهم‌السلام)، و برخی دیگر چون مقبوله عمر بن حنظله به خصوص مقام قضا اختصاص دارند.

کلید واژه‌ها: حدیث، خبر، روایت، تعارض، تعارض مستقر، تعارض بدوی، جمع عرفی، تخییر، توقّف، ترجیح.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۲	۱- تعریف اخبار علاجیه
۳	۲- پیشینه تحقیق
۸	۳- ضرورت و اهمیت پژوهش
۱۰	۴- قلمرو تحقیق
۱۱	۵- سؤالات و فرضیات تحقیق
۱۲	۶- روش پژوهش
۱۳	۷- سازماندهی پژوهش
۱۴	بخش اول: زمینه ها ، عوامل و مبانی تعارض
۱۵	۱- ماهیت تعارض
۱۵	تعارض در لغت
۱۷	تعارض در اصطلاح
۱۸	الف: معنای عام
۱۸	ب: معنای خاص
۲۱	نکته‌ها

۲۲ اقسام تعارض
۲۲ الف- تعارض بدوی
۲۳ موارد جمع عرفی
۲۳ ۱- تخصّص
۲۳ ۲- ورود
۲۳ ۳- حکومت
۲۴ ۴- تخصیص
۲۴ ب- تعارض مستقر
۲۵ انواع تعارض مستقر
۲۵ الف- تعارض ذاتی
۲۵ ۱- تعارض به نحو تباین
۲۵ ۲- تعارض به نحو عموم من وجه
۲۶ ب- تعارض عرضی
۲۶ ۳- شرایط تعارض
۲۶ الف: شرایط تعارض بدوی
۲۷ ب: شرایط تعارض مستقر
۲۸ فرق تعارض و تراحم
۲۹ ۴- موضوع اخبار علاجیّه
۳۱ ۵- عوامل تعارض
۳۲ الف: عوامل تعارض پنداری در روایات راویان
۳۲ ۱- تقطیع حدیث
۳۳ ۲- از بین رفتن قراین

- ۳- ادراج در حدیث ۳۴
- ۴- تصحیف ۳۵
- ب: عوامل تعارض پنداری در گفته‌های معصومان (علیهم‌السلام) ۳۶
- ۱- تکلم به زبان مخاطب ۳۶
- ۲- ملاحظه حالات راوی ۳۶
- ۳- ملاحظه زمان و مکان ۳۶
- ۴- کم توجهی به نکات ادبی ۳۷
- ج: عوامل تعارض واقعی در روایات راویان ۳۷
- ۱- جعل و تزویر ۳۷
- ۲- سوء فهم راوی ۳۸
- ۳- اشتباه در نقل ۳۹
- ۴- نقل به معنا ۳۹
- د: عوامل تعارض واقعی در گفته‌های معصومان (علیهم‌السلام) ۳۹
- ۱- تقیّه ۳۹
- ۲- حکم حکومتی ۴۰
- نتیجه ۴۱
- ۶- حکم تعارض ۴۲
- الف: اصل اولی در تعارض روایی ۴۲
- ۱- اصل اولی در دو روایت متعادل ۴۲
- ۲- مقتضای اصل در دو روایت متفاضل ۴۳
- ب: نظریه نفی ثالث ۴۴
- ۱- دلیل محقق خراسانی (ره) ۴۴
- ۲- دلیل میرزای نائینی (ره) ۴۵

ج: قاعده «الجمع مهما أمكن».....	٤٦
١- مدرک قاعده.....	٤٦
٢- مراد از جمع.....	٤٧
٧. مقتضای اخبار علاج از منظر عالمان.....	٤٧
١- فرض تعادل.....	٤٨
٢- فرض تفاضل.....	٥٠
بخش دوّم: بررسی اخبار تخییر.....	٥٣
مقدمه.....	٥٤
١- معتبره سماعه.....	٥٦
٢- صحیحه علی بن مهزیار.....	٦٥
٣- مکاتبه حمیری.....	٧٠
٤- روایت حارث بن مغیره.....	٧٨
مرسلات احتجاج.....	٧٨
٥- روایت حسن بن جهّم.....	٨٤
٦- مرفوعه زراره.....	٨٧
٧- روایت فقه الرضا (علیه السلام).....	٩١
٨- روایت میثمی.....	٩٣
٩- مرسله کلینی (ره).....	٩٩
جمع بندی.....	١٠١
تنیّهات.....	١٠٢
تنیبه اوّل: حکم تخییر.....	١٠٢
تنیبه دوّم: تخییر اصولی یا فقهی.....	١٠٣

۱۰۴	تنبیه سوم: تخییر بدوی یا استمراری
۱۰۶	بخش سوّم: بررسی اخبار توقف
۱۰۷	مقدمه
۱۰۸	۱- مقبوله عمر بن حنظله
۱۱۱	مشایخ ثقات
۱۱۵	۲- روایت «مسائل الرجال»
۱۱۵	معرفی کتاب
۱۱۹	۳- روایت سماعه
۱۲۱	۴- روایت دیگر سماعه
۱۲۳	۵- روایت میثمی
۱۲۵	۶- مرفوعه زراره
۱۲۶	۷- اخبار عامه توقف
۱۲۷	جمع بندی
۱۲۹	بخش چهارم: بررسی اخبار ترجیح
۱۳۰	مقدمه
۱۳۲	فصل اول: موافقت با کتاب و سنت
۱۳۲	گفتار اول: بررسی اخبار طرح
۱۳۳	قسم اول: اخبار ناظر به شرطیت
۱۳۳	۱- مرسله ابن بکیر
۱۳۳	۲- روایت اَبی جارود
۱۳۵	۳- روایت ابن اَبی یعفر
۱۳۸	۴- روایت یونس بن عبدالرحمن

- جمع‌بندی..... ۱۴۰
- قسم دوّم: اخبار نافی حجّیت ۱۴۰
- ۱- صحیحۀ ایوب بن حرّ..... ۱۴۰
- ۲- روایت ایوب بن راشد..... ۱۴۲
- ۳- روایت هشام بن حکم..... ۱۴۲
- نظریّه «تعویض سند»..... ۱۴۴
- ۴- مرسله ابوالفتح رازی ۱۴۵
- ۵- مرسله عیاشی ۱۴۵
- ۶- مرسله دیگر عیاشی ۱۴۷
- ۷- مرسله سوّم عیاشی ۱۴۷
- ۸- موثقه سکونی ۱۴۸
- ۹- روایت جمیل بن درّاج ۱۵۱
- ۱۰- روایت جابر جعفی ۱۵۱
- جمع‌بندی..... ۱۵۳
- گفتار دوّم: بررسی اخبار خاص ۱۵۴
- ۱- روایت قطب راوندی..... ۱۵۴
- بررسی مناقشات..... ۱۵۵
- ۲- روایت میثمی ۱۶۱
- ۳- روایت حسن بن جهّم..... ۱۶۲
- ۴- روایت دیگر حسن بن جهّم..... ۱۶۳
- ۵- مقبوله عمر بن حنظله..... ۱۶۴
- بررسی مناقشات..... ۱۶۵

۱۶۶	جمع‌بندی
۱۶۹	تفسیر موافقت و مخالفت با کتاب
۱۷۲	بررسی مناقشات
۱۷۶	تفسیر دیگر موافقت و مخالفت با کتاب
۱۷۹	نتیجه
۱۸۰	فصل دوم: مخالفت با عامه
۱۸۰	مقدمه
۱۸۰	گفتار اول: بررسی اخبار مطلقه
۱۸۰	۱- روایت علی بن آسیب
۱۸۱	۲- مرفوعه أرجانی
۱۸۳	۳- روایت أبی بصیر
۱۸۴	۴- صحیحۀ ابن بزيع
۱۸۵	جمع‌بندی
۱۸۵	گفتار دوم: بررسی اخبار مقیده
۱۸۵	۱- مرسله حسین بن سری
۱۸۶	۲- روایت حسن بن جهم
۱۸۸	رجال کامل الزیارات
۱۹۱	۳- روایت محمد بن عبدالله
۱۹۱	۴- روایت سماعه بن مهران
۱۹۲	۵- روایت عبید بن زرارہ
۱۹۳	رجال تفسیر علی بن ابراهیم
۱۹۶	۶- روایت قطب راوندی

۱۹۷	۷- مرفوعه زراره
۱۹۸	۸- مقبوله عمر بن حنظله
۱۹۹	بررسی مناقشات
۲۰۱	جمع‌بندی
۲۰۳	تفسیر مخالفت با عامه
۲۰۵	نتیجه
۲۰۶	فصل سوم: تأخیر در صدور
۲۰۷	۱- روایت ابی عمرو کنانی
۲۰۹	۲- مرسله حسین بن مختار
۲۱۱	۳- روایت معلی بن خنیس
۲۱۲	بررسی سند
۲۱۲	الف: معلی بن خنیس
۲۱۲	۱- اتهام غلو
۲۱۴	۲- راویان در کتابهای یونس
۲۱۶	ب: اسماعیل بن مرار
۲۱۶	راویان از کتابهای یونس
۲۱۹	۴- مرسله کلینی
۲۲۰	۵- موثقه محمد بن مسلم
۲۲۴	جمع‌بندی
۲۲۶	فصل چهارم: صفات راوی
۲۲۶	۱- روایت داود بن حصین
۲۲۷	۲- روایت موسی بن اکیل

۲۲۸	۳- مقبوله عمر بن حنظله.....
۲۳۱	بیان مناقشات.....
۲۳۵	۴- مرفوعه زراره.....
۲۳۶	جمع بندی.....
۲۳۸	فصل پنجم: شهرت
۲۳۸	مقدمه.....
۲۳۸	تعریف شهرت.....
۲۳۸	اقسام شهرت.....
۲۳۹	۱- مرسله احتجاج.....
۲۴۰	۲- مرفوعه زراره.....
۲۴۲	۳- مقبوله عمر بن حنظله.....
۲۴۳	مراد از «شهرت» در مقبوله.....
۲۴۴	نظریه اول: شهرت روایی.....
۲۴۵	نظریه دوم: شهرت عملی.....
۲۴۵	نظریه سوم: شهرت فتوایی.....
۲۴۶	نظریه چهارم: جامع شهرت.....
۲۴۶	بیان مناقشات.....
۲۴۷	نظریه پنجم: شهرت روایی و عملی.....
۲۴۷	بررسی مناقشه.....
۲۴۸	جمع بندی.....
۲۵۰	فصل ششم: تنبیهات
۲۵۰	تنبیه اول: مناقشات کلی در مقبوله.....

۲۵۶.....	تنبيه دوّم: حکم تقديم خبر راجح
۲۵۹.....	تنبيه سوم: حکم تعدی به مرجّحات غير منصوص
۲۶۷.....	خاتمه
۲۶۸.....	۱- نظريّه تخيير
۲۶۹.....	۲- نظريّه ترجيح
۲۶۹.....	الف: ترجيح به موافقت با کتاب و سنت
۲۷۱.....	ب: ترجيح به مخالفت باعامّه
۲۷۲.....	ج: ترجيح به تاخير در صدور
۲۷۲.....	د: ترجيح به صفات راوی
۲۷۳.....	ه: ترجيح به شهرت
۲۷۳.....	نتيجه
۲۷۵.....	کتابنامه
۲۷۶.....	منابع فارسی
۲۷۷.....	منابع عربی
۲۸۶.....	چکیده عربی
۲۸۷.....	چکیده انگلیسی

مقدمه

بی تردید، حدیث، مهم‌ترین منبع برای استنباط احکام شرعی پس از قرآن کریم است و هیچ فقهی گریزی از مراجعه به آن ندارد. با این حال، این میراث گرانقدر معصومان (علیهم‌السلام) از دوره آغازین - به خاطر عواملی که شرح آن خواهد آمد - دستخوش پدیده تنافی و اختلاف بوده است. عالمان اسلامی از دیرباز، با بهره‌گیری از اخبار، به بررسی موضوع از زوایای گوناگون پرداخته‌اند. یکی از آن زوایا، روش‌های رویارویی با روایات متعارض است. رساله حاضر با بررسی اخبار علاجیه، در پی شناسایی آن شیوه‌ها می‌باشد.

در ادامه، به تبیین طرح تحقیق با ارائه مطالبی چون تعریف اخبار علاجیه، پیشینه تحقیق، ضرورت و اهمیت پژوهش، پرسش‌های تحقیق، و روش پژوهش، پرداخته می‌شود.

۱- تعریف اخبار علاجیه

چنانکه اشاره شد، روایات معصومان (علیهم‌السلام) همواره با پدیده تنافی و ناسازگاری روبرو بوده است تا جایی که گفته‌اند کمتر روایتی به چشم می‌خورد که برای آن، خبر معارضی نباشد، و کمتر بابی از ابواب فقهی مشاهده می‌شود که روایات آن با یکدیگر درگیر نباشد.^۱

۱- محمد بن حسن طوسی، *تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة*، ج ۱، تحقیق حسن الموسوی الخراسانی، بیروت، دار صعب - دارالتعارف، ۱۴۰۱ق، ص ۲؛ جعفر سبحانی، *المحصول فی علم الأصول*، ج ۴، تقریر محمود الجلالی المازندرانی، قم، مؤسسه الإمام الصادق (ع)، ۱۴۱۸ق، ص ۴۲۸.

البته بسیاری از این ناهمگونی‌ها با دقت و تأمل برطرف گردیده و در اصطلاح، جمع دلالتی از نگاه عرف، امکان‌پذیر است. با این حال، جای تردید نیست که شماری از احادیث با یکدیگر متناقض بوده و تنافی شدیدی میان آنها حکمفرماست. چگونگی برخورد با این گونه احادیث، در روایاتی از اهل بیت (علیهم‌السلام) بیان شده است؛ این روایات را - در اصطلاح - «اخبار علاجیه» یا «اخبار علاج» گویند.

گفتنی است: مراد از «علاج» در عنوان فوق، حل اختلاف و درمان آن نیست. زیرا مفروض این است که اختلاف میان احادیث از منظر عرف حل‌ناشدنی و غیر قابل توجیه می‌باشد، بلکه مقصود، رفع اشکال ناشی از اختلاف است، بدین معنا که اخبار علاجیه با تبیین قوانین تعارض، حیرت شخص را برطرف، و وظیفه وی را روشن می‌سازند. از اینرو، شیخ انصاری (ره) در مورد این اخبار می‌فرماید: «الأخبار الواردة في أحكام المتعارضين»،^۱ یعنی: اخباری که در زمینه احکام دو خبر متعارض وارد گشته‌اند.

۲- پیشینه تحقیق

اصطلاح «اخبار علاجیه» از عناوین مستحدث است. از اینرو، اثری به این نام در کتابهای پیشینیان به چشم نمی‌خورد. بطور طبیعی، این روایات در مبحث «اختلاف حدیث» مطرح شده‌اند.

باید گفت: تألیف پیرامون موضوع «اختلاف حدیث» سابقه‌ای دیرینه داشته و به عصر ائمه (علیهم‌السلام) باز می‌گردد. مدارک تاریخی نشان می‌دهد بزرگان اصحاب در این زمینه رسائلی نگاشته‌اند. هرچند این رسائل با گذشت زمان از میان رفته، ولی نام آنها در کتابهای فهرس و تراجم ثبت گردیده است.^۲ نخستین اثر - به باور علامه سید حسن صدر (ره)^۱ - از یونس بن

^۱ - مرتضی انصاری، *فرائد الأصول*، ج ۴، الطبعة الأولى، قم، مجمع الفکر الإسلامی، شعبان ۱۴۱۹ق، ص ۵۷.

^۲ - برای مطالعه بیشتر ر.ک: محمد احسانی فر لنگرودی، *أسباب اختلاف الحدیث*، الطبعة الأولى، قم، دارالحدیث للطباعة و النشر، ۱۴۸۵ش، صص ۳۲-۲۶؛ علی دلبری، *مبانی رفع تعارض اخبار (از دیدگاه شیخ طوسی (ره) در استبصار*)، چاپ اول، مشهد، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شهریور ۱۳۸۶ش، صص ۴۴-۴۰.

عبدالرحمن(ره) (م ۲۰۸ق)، با عنوان «اختلاف الحديث و مسائله» است^۲؛ برخی آثار دیگر، عبارتند از: «اختلاف الحديث» از محمد بن ابی عُمَیر(ره)^۳، و احمد بن محمد بن خالد برقی(ره)^۴؛ «الحديثین المختلفین» از عبدالله بن جعفر حمیری(ره)^۵، محمد بن احمد بن داود(ره)^۶، و احمد بن عبدالواحد، معروف به ابن عُبدُون(ره)^۷؛ «القاضی بین الحديثین المختلفین» از احمد بن علی بن عباس سیرافی(ره)^۸؛ «استخراج المراد من مختلف الخطاب» از محمد بن احمد بن جنید(ره)^۹؛ «جواب المسائل فی اختلاف الأخبار» و «الكلام فی فنون الخبر المختلف» از محمد بن محمد بن نعمان، شیخ مفید(ره)^{۱۰}.

اما تالیفات شیخ طوسی (ره) را می توان نقطه عطفی در زمینه مبحث اختلاف حدیث دانست. وی بخشی از کتاب اصولی «العدة فی اصول الفقه» را به مباحث نظری پیرامون موضوع فوق اختصاص داده و در کتاب «الإستبصار فیما اختلف من الأخبار» به تطبیق آن بر روی غالب اخبار متعارض فقهی پرداخته است، افزون بر اینکه در لابلائی مباحث تطبیقی،

﴿

-
- ۱ - حسن صدر، *تأسيس الشیعة لعلوم الإسلام*، تهران، منشورات الأعلمی، ص ۳۱۱.
- ۲ - محمد بن حسن طوسی، *الفهرست*، تحقیق جواد القیومی، الطبعة الأولى، مؤسسه نشر الفقاهة، شعبان ۱۴۱۷، ص ۲۶۶، شماره ۸۱۳.
- ۳ - احمد بن علی نجاشی، *رجال النجاشی*، تحقیق موسی الشیبیری الزنجانی، الطبعة السادسة، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۲۶، شماره ۸۸۷.
- ۴ - محمد بن حسن طوسی، *پیشین*، ص ۶۲، شماره ۶۵.
- ۵ - احمد بن علی نجاشی، *رجال النجاشی*، ص ۲۱۹، شماره ۵۷۳.
- ۶ - همان، ص ۳۸۴، شماره ۱۰۴۵.
- ۷ - همان، ص ۸۷، شماره ۲۱۱.
- ۸ - همان، ص ۸۶، شماره ۲۰۹.
- ۹ - همان، ص ۳۸۵، شماره ۱۰۴۷.
- ۱۰ - همان، ص ۳۹۹، شماره ۱۰۶۷؛ عبدالله مامقانی، *مقیاس الهدایة فی علم الدرایة*، ج ۵، تحقیق محمدرضا المامقانی، الطبعة الأولى، قم، مؤسسه آل البيت(ع) لإحياء التراث، ربيع الأول، ۱۴۱۱ق، ص ۲۷۲.

اسباب اختلاف را نیز بیان داشته است.^۱

پس از وی نیز، عالمان اسلامی، مبحث اختلاف حدیث را از زوایای گوناگون مورد بررسی و تحلیل قرار داده اند. بطور کلی، مباحث تطبیقی در این زمینه را می توان در کلیه کتب استدلالی فقه جستجو کرد. مباحث نظری نیز که بر پایه اخبار علاجیه نضج یافته اند، در کتب حدیثی و اصولی مطرح گشته اند.

البته، نقل منقح و منسجم اخبار علاجیه - پیش از شیخ طوسی (ره) - از سوی ثقة الاسلام کلینی (ره) صورت پذیرفته است. وی این اخبار را در کتاب ارزشمند «کافی» در باب‌های «اختلاف الحدیث» و «الأخذ بالسنة و شواهد الكتاب» مطرح نموده^۲ و در مقدمه کتاب، برداشت خود را - که در فهم این احادیث، اهمیت ویژه دارد - بیان داشته است. پس از وی، علامه مجلسی (ره) در کتاب «بحار الأنوار» بابتی تحت عنوان «علل اختلاف الأخبار و کیفیة الجمع بینها» باز نموده است.^۳ شیخ حرّ عاملی (ره) و محدث نوری (ره) نیز، این اخبار را در کتاب «وسائل الشیعه» و «مستدرک الوسائل» در باب «وجوه [وجوب] الجمع بین الأحادیث المختلفة و کیفیة العمل بها» آورده‌اند.^۴ همچنین، این روایات در کتاب «جامع أحادیث الشیعه» در باب «ما یعالج به تعارض الروایات...» نقل شده‌اند.^۵

۱ - برای اطلاع از اسباب اختلاف از دیدگاه شیخ طوسی (ره) ر.ک: علی دلبری، *مبانی رفع تعارض اخبار (از دیدگاه شیخ طوسی (ره) در استبصار)*، صص ۱۴۵-۱۰۳.

۲ - ر.ک: محمد بن یعقوب کلینی، *الکافی*، ج ۱، تصحیح علی اکبر الغفاری الطبعة الرابعة، تهران، دارالکتب الإسلامیة، زمستان ۱۳۶۵ش، صص ۷۱-۶۲.

۳ - ر.ک: محمدباقر مجلسی، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)*، ج ۲، الطبعة الثانية، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق، صص ۲۵۵-۲۱۹.

۴ - ر.ک: محمد بن حسن حرّ عاملی، *تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة*، ج ۱۸، تحقیق عبدالرحیم الرئیانی الشیرازی، الطبعة السادسة، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۲ق، صص ۸۹-۷۵؛ حسین نوری طبرسی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، ج ۱۷، الطبعة الثانية، بیروت: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، ۱۴۰۸ق، صص ۳۰۷-۳۰۲.

۵ - ر.ک: اسماعیل معزّی ملایری، *جامع أحادیث الشیعة فی أحكام الشریعة*، ج ۱، مع نظارة آية الله حسين الطباطبائي للتحقیق، قم، ۱۴۰۳ق.

شارحان بزرگ «کافی» - چون علامه مجلسی (ره) در «مرآة العقول»، صدرالمتألهین (ره) در «شرح أصول الکافی» و ملا محمد صالح مازندرانی (ره) در شرح جامع خود بر «کافی» - و دیگر محدثان، به شرح و تحقیق پیرامون این اخبار پرداخته‌اند.

اصولیان نیز در کتب اصولی در ضمن مبحث «تعارض الأدله» یا «التعادل و التراجیح»، مساله اختلاف حدیث و به ویژه، اخبار علاجیه را به تفصیل، مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند. برخی از این آثار عبارتند از: «معارج الأصول» از محقق حلّی (ره)؛ «مبادئ الوصول إلى علم الأصول» و «تهذیب الوصول إلى علم الأصول» از علامه حلّی (ره)؛ «معالم الدین و ملاذ المجتهدین» اثر شیخ حسن فرزند شهید ثانی (ره)؛ «قوانین الأصول» تالیف ابوالقاسم گیلانی معروف به میرزای قمی (ره)؛ «الفصول فی علم الأصول» از شیخ محمدحسین بن عبد الرحیم (ره)؛ «فرائد الأصول» از شیخ انصاری (ره)؛ «کفایة الأصول» از محقق خراسانی (ره)؛ «فوائد الأصول» و «أجود التقریرات» تقریرات درس میرزای نائینی (ره)؛ «نهاية الدراية» از محقق اصفهانی (ره)؛ «نهاية الأفكار» از محقق عراقی (ره)؛ «دررالفوائد» اثر شیخ عبدالکریم حائری (ره)؛ «نهاية الأصول» تقریرات درس آية الله بروجردی (ره)؛ «مصباح الأصول» تقریرات درس محقق خوئی (ره)؛ «بحوث فی علم الأصول» و «مباحث الأصول» تقریرات درس شهید صدر؛ «المحصول فی علم الأصول» تقریرات درس آية الله سبحانی؛ و «أنوار الأصول» تقریرات درس آية الله مکارم شیرازی.

برخی فقیهان و اصولیان نیز بخاطر اهمیت موضوع، آثار مستقلى در این زمینه تدوین کرده‌اند. به عنوان نمونه، می‌توان از کتاب «التعارض»، نوشته فقیه اصولی سید محمدکاظم طباطبائی یزدی (ره)، و کتاب «التعادل و التراجیح»، تالیف امام خمینی (رض) یاد نمود.^۱

﴿

البروجردی، الطبعة الثانية، قم، نشر الصحف، ۱۳۷۱ش، صص ۳۲۵-۳۰۸.

۱- برای مطالعه بیشتر رک: محمدحسین روحانی، «التعادل و التراجیح»، دائرة المعارف تشیع، ج ۴، چاپ اول، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و...، نشر سعید محبی، تهران، ۱۳۷۳ش، ص ۴۲۶.